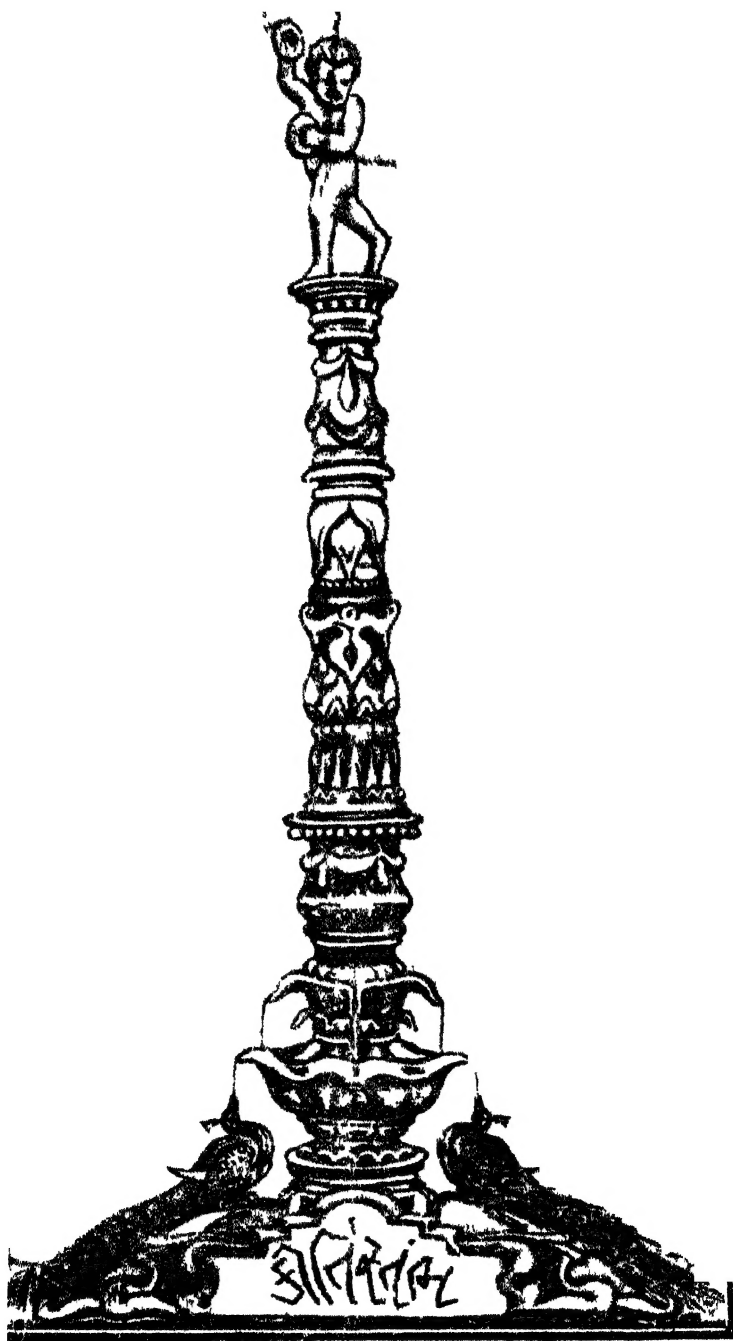

७२२२२

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૧૪૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ડીવિશનલ

વિષય ૬-૩

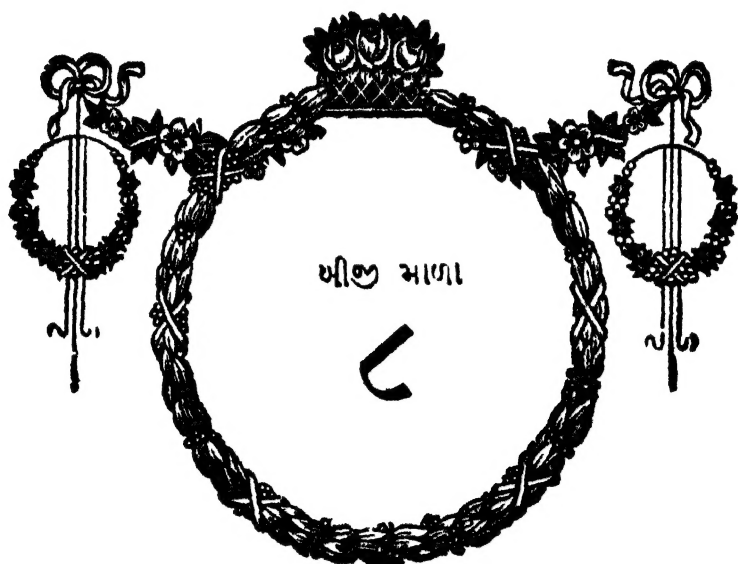
ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર (૨)

પ્રકાશક

આલંબી

કીર્તિસ્તંભ

[ઇતિહાસમાંની તેજસ્વી ને રસભરી કથાઓ]

પ્રગટકર્તા-

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦-કેળાંપીઠ,

થાર]

સુરત

[આના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

સાંકળિયું

શુભબહાર
સુદાંતનું મંદિર
શુરૂ નાનકળ
જલિમ મેદાન
કારમી ફરજ
કિલ્લે અસીરગઢ
હાથીનું તોલ

ગાંડીવ મુદ્રણાલય (કેળાંપીઠ
સુરત) માં છાપીને ગાંડીવ
સાહિત્ય મન્દિર વતી
પ્રસિદ્ધ કરનાર : : : : :
: : : : નરવર વીમાવાળા

નટુને વાંચવાનો શોખ બહુ. ભાઈની ચોપડીઓ એ છાની છપની વાંચે, ખુણે ભરાઈને વાંચે.

નટુના ભાઈ પાસે ઇતિહાસની એક ચોપડી હતી. નટુ વારંવાર એ ચોપડી ચોરી જાય. પેટારા પાછળ ભરાય ને વાંચે. નવ વરસના નટુને પિંડારા વિષે, જહાંગીર વિષે, નરજહાનના ગુલામના અત્તર વિષે વાંચવાની ભારે મજા પડે.

પણ ભાઈ જુએ એટલે ચોપડી છીનવી લે.

વળી ઘરમાં કપાટ હતું. આ ન હોય ત્યારે નટુ એ ઉઘાડે ને અંદરથી પકિતી કાઢીને વાંચે, પ્લાસીનું યુદ્ધ વાંચે, હેસ્ટીંગ્સની સોંટી વાંચે, પાણીપતનું યુદ્ધ વાંચે. એના કાકા 'ગુજરાતી'ના ધરાક હતા. આવી બધી ચોપડીઓ તેની ભેટ તરીકે આવેલી. નટુ એ બધી વાંચ્યા જ કરે.

પછી તો નટુને ઇતિહાસ ભણવાનો આવ્યો. ત્યારે નટુને થયું: ઓહો! આમાં તો નવું કંઈ નથી! આ તો બધું મને આવડે છે. મને તો એથીય વધારે આવડે છે ને!

ને નટુ ઇતિહાસમાં પહેલોજ નંબર પુરાવે.

*

*

*

એવા નટુઓ, ગટુઓ, રમુઓ, કીકાઓ. બાબુઓ, ને કાજે આ તૈયાર કરે છું. આ તેમને છાની છાની નહિ વાંચવી પડે. આ તેમને અધરી નહિ લાગે. આ

તેમના મોટાભાઈઓ તેમના દાથમાંથી ઝુંટવી નહિ લે.
ઉલટા કહેશે: લે રમુ, આ ચાર આના. કીર્તિસ્તંભ
લાવી વાંચજો. વળી કહેશે: કીર્તિસ્તંભ જેવી ઘણી બધી
ચોપડીઓ હોય તો કેવું સારું ?

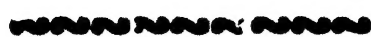
*

*

*

આ વાતો તદ્દન નવી છે. પ્રગટ થઈ ગયેલી વાતો-
નેજ નવું સ્વરૂપ આપેલું નથી. આ વાતોના પ્રસંગો
રમ્ય છે ને બાળકનો ઇતિહાસશોખ વધારવામાં સારી
સહાય કરે તેવા છે એમ માનું છું.

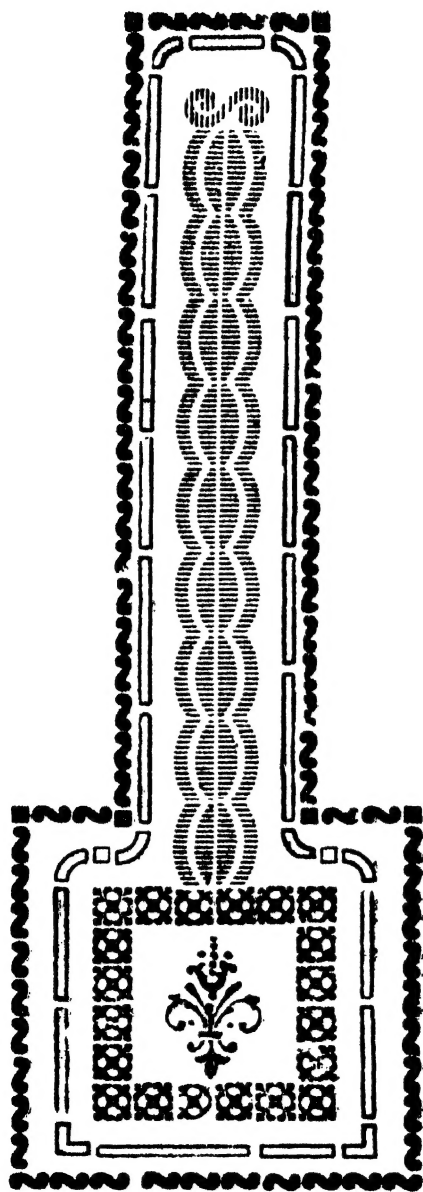
ન. વી.

મધ પૂડો

બાળકો માટે જાત જાતના
સંભારથી ભરેલી, પાને પાને
ચિત્રોવાળા રૂપાળા ચોપડી.
કિં. ક્રમ ૦-૧૨-૦
ગાં ડી વ

કીર્તિ સ્તંભ

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

ગાંડીવ અઠવાડિક

દર બુધવારે પ્રગટ થાય છે.
તેમાં આખા ગુજરાતની ખ-
બરો, નોંધો, રમુજ અને
સાહિત્યની ચર્ચા પ્રગટ થાય
છે. લવાજમ સુરતમાં રૂપિયા
ત્રણ. બહારગામ રૂ. ૪)
પરદેશ શિલિંગ દશ.

ગાંડીવ છાપખાનું

ગયા આઠ વરસની કારકીર્દિમાં
આ છાપખાનાએ શુદ્ધ અને
સ્વચ્છ છાપકામ કરવા માટે
સારી ખ્યાતિ મેળવી છે.

ગાંડીવ સાહિત્ય

મંદિરના આ વિભાગમાં તમામ
ઉત્તમ લેખકોનાં વખણાયલાં
પુસ્તકો તેમજ નિર્દોષ, રસીલી
અને બોધક કૃતિઓ મળી
શકે છે. લ્હાણી કરવા લાયક
ચોપડીઓ માટે ત્યાંજ લખો

સરનામું ૧૮૦, કેળાંપીઠ સુરત

સુરત આવો, ત્યારે
જરૂર મુલાકાત લેશો.

મીરકાસમ બંગાળાનો નવાબ
હતો. મીરજફરનો એ જમાઇ થાય.
એને હરાવીને ઇંગ્રેજોએ બંગાળાની
લગામ હાથમાં લીધેલી.

(૧)

ગુલ - બહાર

એ મીરકાસમને મયના નામે
બેગમ હતી. બેગમને બે છોકરાં.
પણ તે જોડ છોકરાં. એટલે કે
એકી સાથે જન્મેલાં. એકનું નામ
ગુલ ને બીજનું નામ બહાર.

પણ ગુલ ને બહાર જન્મ્યાં
કે તુરતજ મા મરી ગઈ. ગરીબ
બિચારાં ! બાપ મીરકાસમે તેમને
મહા મુશીબતે ઉછેર્યાં. પણ છો-
કરાં તંદુરસ્ત, રૂપાળાં, મજાનાં,
ઉછરી આવ્યાં.

મીરકાસમ તો દુઃખિયો નવાબ. છતાં છોકરાંને
જોઈને બધું દુઃખ ભૂલી જાય. એ ગુલેગુલાબ છોકરાં !
નવાબ તેને જોઈ અડધો અડધો થઈ જાય !

દુનિયામાં એને કાઢ વહાણું હોય તો આ છોકરાંજ. લાડધેલાંનાં નામ પણ તેથીજ સરસ રાખેલાં ને ! છોકરાનું નામ ગુલ—એટલે કે ફુલ; ને છોકરીનું નામ બહાર—એટલે કે વસંત ઋતુ.

ધીમે ધીમે બંને ભણી ગણી હોંશિયાર થયાં. બંને ભારે રૂપાળાં હતાં. જ એમની સામે જુએ, તે જોઈજ રહે. બંને ગાય પણ સરસ. બંસરી તો એવી વગાડે કે હરણાં પણ દોડી આવે, માણસની તો વાત શી ?

એ વખતે કંઈ કલકત્તામાં રાજધાની નહોતી. કલકત્તા તો કાલીઘાટ નામનું ગામડું. પાંચ પચાસ ઝૂંપડાં, બીજું કંઈ નહિ. શહેર તો મોટું મુર્શિદાબાદનું. રાજ ત્યાં રહે. ગુલ ને બહાર ઉછરીપાછરીને મોટાં ત્યાંજ થયાં. પછી મીરકાસમે રહેઠાણ બદલ્યું. રાજધાની મોંગીર ગઈ. મીરકાસમ બહુ ચાલાક હતો. મોંગીર રહેવા જવામાં એની ખાસ જુકિત હતી. પણ એ વાત લાંબી છે. તમારા માસ્તરને પૂછી જોજો.

ગુલ ને બહાર બંને મોંગીર ગયાં. મોંગીરનો કિલ્લો નદીનેજ કિનારે. નદી તે ગંગાજી. ગંગાજી સરસર રેલાય. ગુલ ને બહાર પણ નાચે, કૂદે, ગાય, બજાવે ને મગા કરે. એ તો નવાબનાં છોકરાં. તેને વળી દુઃખ કેવું ? પણ દુઃખ દોડી આવ્યું. નવાબ—એમનો બાપ

ઇંચેજો સાથે લડતો હતો. લડતાં લડતાં તે હારી ગયો. ખડ્ડં જેતાં એ નહિ હારત. પણ એનો એક સરદાર કુટી ગયેલો. એનું નામ ગુરગનખાં. તેણે એને ફસાવ્યો. ઇંચેજનું લશ્કર નવાખને પકડવા ધસી આવ્યું ને કિલ્લો ઘેરી વળ્યું. પકડાય એટલે જન જાય. ને નાસીને પણ અંચ ક્યાં ? ચોમેર ઇંચેજનો પહેરો એટલે નવાખ બિચારો ફસાયો.

પણ કિલ્લો બહુ મોટો. તેમાં પાર વિનાની ઝોરડીઓ. ફેટલા તો છૂપા ઝોરડા ! ગમે તેટલું ખોળે તોય જડે નહિ. રોજ ઇંચેજો અંદર જાય ને થોડો કિલ્લો ખોળે. રોજ નવાખ પોતાની ડોટડી બદલે ને બીજા ભાગે. આમ ઘણા દહાડા ચાલ્યું.

છેવટે ગુલ ને બહાર હિમ્મત હાર્યાં. ગુલ કહેઃ બાબા, આમ તે ફેટલા દિવસ જીવાશે ? ઇંચેજો રોજ ખોળ ચલાવે છે. ચાર દહાડે, આઠ, દહાડે, પન્દર દહાડે પકડાઈ જઈશું. તેના કરતાં કહું તે કરો. પાસેજ પેલું કબરખાનું છે, કબ્રસ્તાન. ભૂતની બહીકથી દહાડે ત્યાં કાઈ જતું નથી. ચારે બાજુ ઝાડી છે. બાકી ઉર્જીડ જગા છે. ઘણીયે મોટી મોટી કબરો છે, ને તે પર છાપરી બનાવેલી છે. એવી એકાદ છાપરીમાં આપણે રહીએ. તમને કાંઈ પકડશે નહિ. વળી અમને કાંઈ ખોળખતું નથી. અમે આવીને

તમને ખાવાનું આપી જઈશું.

નવાખે જોયું, વાત ઠીક છે. કમ્બુલ કર્યું. ઢેવું નરસીખ ! આખા બંગાળાનો નવાખ કબરસ્તાનમાં રહેવા ગયો !

X X X X

રાત માઝમ હતી. અવાજ કશો નહિ. કબરખાનું બિહામણું લાગે. ફક્ત પવનના સૂસવાટ, શિયાળના હૂંકારા, ધૂવડની ચીચીયારી ને કંસારીનું ઝુમઝુમ સંભળાય. પણ એવા વખતમાં એકાએક વાંસળીનો રડતો અવાજ સંભળાય. એ ડાણ વગાડે ? ભૂત હોય કે રાખખસ ? એ સાંભળી કિલ્લાના પહેરેગીરો થરથર ધ્રુજ.

પણ એ શું જાણે ? એ વાંસળી તો બહાર બજાવતી ને એ રીતે ગુલને કહેતી : આવીને ખાવાનું આપી જ.

કિલ્લાની બહાર મોદીની દુકાન. મોદીનું નામ સદર-મલ. નવાખની ને તેની એક ગાંઠ. વશ્વાસુ માણસ. ગુલ તેની સાથે રહે. દહાડો ત્યાં કાઢે. ને રાત્રે વાઘનું ચામડું ઓઢી બાબાને અને બહેનને માટે ખાવાનું આપી આવે ! એમ કટલાય દિવસ ચાલ્યું.

આમ એક દહાડો એ વાઘ નીકળ્યો. એજ માઝમ રાત હતી. કલાધવ સાહેબ ફરવા નીકળેલા. સાથે બન્ડુક હતી. દૂરથી વાઘ જોયો. બન્ડુક તાકી. ગુડૂમ કરીને ગોળી છોડી.

વાધ જમીન પર પડ્યો—ખતમ થઈ ગયો. કલાઈવ સાહેબ પાસે આવીને બુઝે છે તો વાધ નથી. વાધનું ચામડું ઓઢનારો કાઢ અતિ રૂપાળો છોકરો મરેલો પડ્યો છે !

કલાઈવ અકળાયો. તેને તેનું મન ડંખવા લાગ્યું. આવા સરસ છોકરાને મેં માર્યો ! અરરર ! બહુ ખોટું થયું. પણ એને બીજું કંઈ સમજાયું નહિ.

બહારને ખબર પડી ગઈ. એણે લાઈને મારતો બેયો. એની છાતી ફાટફાટ થવા લાગી. મીરકાસમ પણ રડવા લાગ્યો. બંનેનું હૈયું ચીંતાયું. તેમાંય કુમળી કળી જવી બહારની શી વાત !

પણ રડયે શું વળે ? બહારે બાબાને જીવાડવાનું બીડું ઝડપ્યું. બહાર સદરમલને ત્યાં રહેવા ગઈ. વાધનું ચામડું પહેરી રેજ બાબાને ખાવાનું આપી આવવા લાગી. એમ થોડા દિવસ ચાલ્યું. પછી એક દહાડો એ બનાવટી વાધ પર કેઈ ચોટ્ટીયાતની નજર પડી. બન્ટુક લઈ તે પાછળ પડ્યો. પણ ગુપચૂપ, ધીરેધીરે. વાધની પાછળ પાછળ એ ચાલે. વાધ કબરસ્તાનમાં પેંઠો. એ પણ પેંઠો. વાધ છાપરીમાં પેંઠો. તુરત એણે ગોળી છોડી. વાધ મરાયો. બહાર પોતાના વહાલા લાઈને મળવા જતી રહી—મરી ગઈ ! ચોટ્ટીયાતે બેયું તો વાધને બદલે છોકરી હતી !

વાત કલાઈવને પહોંચી. એને શક પેંઠો. વાધનું
આમડું પહેરી છોકરો મૂઝ્યા. પછી છોકરી મરી. જરૂર
કંઈ ભેદ છે. એણે ખોળ કરાવી. તો છાપરીમાંથી મીર-
કાસમે પકડાયો. તેને કેદ કર્યો !

પછી મીરકાસમે ગુલબહારની બધી વાત કલાઈવને
કહી. કલાઈવ બહુ નવાઈ પામ્યો.

કલાઈવના હુકમથી ગંગા નદીને કાંઠે બંનેના નામથી
એક કબર બનાવી. હજુ પણ એ કબર ત્યાં આગળ છે.

અને બિચારો મીરકાસમે ! તેનું શું થયું તે તો
તમે ઇતિહાસમાં વાંચ્યુંજ હશે.

(૨)
સુદાન્તનું મંદિર

બ્રહ્મદેશનું નામ દધ્યે એટલે
બે વાત યાદ આવે. એક તો
રંગુન શહેર. બીજા તે. એના
પેગોડા.

બ્રહ્મદેશ એટલે તો પેગોડા-
નોજ દેશ. પેગોડા એટલે અમુક
બુદ્ધાજ ધાટથી બાંધેલા મંદિરો.
પણ એ મંદિરની કારીગરી ભારે
સરસ હોય. પેગોડામાં બુદ્ધદેવની
મૂર્તિ હોય. બ્રહ્મી લોકો તો બુ-
દ્ધદેવનો જ ધર્મ માને કની ? ✓
તે આ પેગોડામાં બુદ્ધદેવની મૂર્તિ
સ્થાપે ને ત્યાંજ દરેક રીતે
ભક્તિ કરે.

આવા એક પેગોડા સંબંધે
એક વાત છે. માંડલેનું નામ તમે સાંભળ્યું હશે. બ્રહ્મ-
દેશનું રંગુન જવુંજ એ મોટું શહેર છે. ત્યાંથી થોડે
દૂર સુદાન્ત નામનો એક પેગોડા છે. એ પેગોડા રાજ

અનવરાતે બાંધવેલો. આ જ પેગોડાની વાત ભારે સરસ ને જાણવા જવી છે.

પેગોડાની પાસે એક ઢાટડી છે. એ ઢાટડીમાં બુદ્ધ-દેવની મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિના બરાબર માથા ઉપરજ, ઢાટડીની દિવાલમાં બે નાનાં નાનાં બાકારાં છે. એકેક ઈંટ જવડાં બાકારાં છે. જાણે કાઈએ એટલી બે ઈંટ કાઢી લીધી ન હોય ! એ બાકારાં કમ પડ્યાં તે વાત મજાની છે.

રાજા અનવરાતે મંદિર બાંધવા હુકમ કર્યો. એણે ફરમાવ્યું, 'કે ગામના દરેક માણસે એકેક ઈંટ માથે મૂકીને મંદિર બાંધવા માટે આપી જવી. એ બધી ઈંટો મંદિર બાંધવામાં વપરાય. એની બધી તજવીજ સોંપી સેનાપતિને.

પણ સેનાપતિ દાદા કંઈ બહુ રૂડા માણસ નહોતા. એમના દિલમાં મેલ ખરો. એને બે લાઠ હતા. ભારે જોરાવર. ખૂબ બળીયા. તેમની એને અદેખાઈ એટલે પોતાના એ ભાઈઓ પર એ સાહેબને હેત ન મળે. કોઈ પણ રીતે એમને દુઃખી કરવાનાજ વિચાર એને આવે.

રાજાજીએ કામ સોંપ્યું કે મંદિર બાંધાય તેની તજવીજ કરો. દરેક માણસે એકેક ઈંટ આપીજ જવી જોઈએ. કોઈ બાકી ન રહે. આ કામ મળ્યું એટલે સે-

નાપતિ સાહેબને થયું, કે હાં ! હવે ઠીક લાગ આવ્યો.

ગામમાં તો એમણે ઢંઢેરે પીટાવી દીધો કે સૌએ પોતપોતાની ઇંટ આપી જવી. પણ પોતાના ભાઈએને કહ્યું : જુઓને, તમે તો ધરના માણસ છો. વારાફરતી બધી ઇંટ આવી જાય, પછી તમે આવશે તો ચાલશે. ઉતાવળ કશી નથી. જ્યારે વખત થશે, ત્યારે હું કહેવડાવીશ. તમે ઇંટ આપી જાઓ.

ભાઈએને તો થયું કે આ ઠીક છે. ચાલોને, એમ તો એમ. આપણે શું ?

બીજી બાજુ બીજા લોકોની ઇંટ તો ટપોટપ આવવા માંડી. તેમ તેમ મંદિર પણ ઝપાટાભેર બંધાવા લાગ્યું. ગામનાં બધાંની ઇંટ આવી ગઈ. સેનાપતિજીએ મંદિર ઝપાટાભેર બાંધવું શરૂ કર્યું. રાજજીનું કામ. મંજુર થઈ ગયું. કડીયા ધણાક ને વળી ચાલાક. એટલુંક કામ ઉકેલતાં તે શી વાર ? મંદિર તો પૂરું બંધાઈ ગયું. પણ સેનાપતિએ ક્યું એવું, કે મંદિરના ગભારમાં મૂર્તિના મથાળાના ભાગમાં એકેક ઇંટ જવડા બે બાકારાં રહેવા દીધાં. પેલા બે ભાઈએને ઇંટ મોકલવાની બાકી હતી. તેમની દુલ બે ઇંટ આવી નહોતી. પણ તેમને કહેવડાવે ડાણ ?

મંદિર પૂરું થયું. રાજજીને ખબર અપાઈ. મૂર્તિ ગોઠવાઈ ગઈ. સૌથી પહેલો પૂજા કરવા રાજ આવ્યો.

બધે ફરીને મન્દિર જોયું. ટપ્ દઈને પેલાં બે બાકારાં પર નજર પડી. રાજાને અચંબો થયો. આવાં બે બાકારાં વળી શાને જોઈએ ? સેનાપતિને બોલાવ્યો. પૂછ્યું : આ બાકારાં શાને ?

સેનાપતિ કહે : હજુર, માફ કરો. બોલવામાં સાર જવું નથી.

રાજા કહે : પણ છે શું ? મારે તો જાણવું જોઈએ.

સેનાપતિ : હજુર, બે જાણની ઈંટ નથી આવી, તેનાં એ બે બાકારાં રહેવા દેવાં પડ્યાં છે. ગણતરીબંધ મન્દિર બનાવ્યું, પણ પેલી બે ઈંટની ખોટ પડી.

રાજા ગુસ્સે થઈ ગયો. હેં ! મારા મન્દિરમાં બાકારાં ! દેવના મન્દિરમાં બાકારાં ! એ કેમ ચાલવા દેવાય ? તત્કાળ પૂછ્યું : કોણ છે એ બે હરામખોરો ? કોણ ઇંટ ન આપી ગયા ?

સેનાપતિ હાથ જોડી બોલ્યો : મહારાજ, મારા બે ભાઈઓનીજ ઇંટ ન આવી. તેમણેજ આપનો હુકમ ન માન્યો. પણ મારે શું કરવું ? મારે તો મારી ફરજ બજાવવી જ જોઈએને ?

રાજા ખૂબ ગુસ્સે થયો. હુકમ કર્યો : બંનેને મારી નાંખો.

પેલા ભાઈઓ કંઈ બોલે તોયે તે સાંભળેજ કોણ ?

તેમને એ મન્દિરની સામેજ એક જગા પર મારી નાંખ્યા.

પણ જૂઠ ક્યાં સુધી નભ્યું રહે ? થોડે દહાડે વાત ખુલી પડી ગઈ. ખરે વાંક કાનો હતો તે જણાયું. સેનાપતિનું પોગળ કુટી ગયું. તે વેળા એ બે ભાઈઓને થયેલા ગેરઈન્સાફ માટે બધાને ખૂબ દિલગીરી થઈ. આવા ભલા માણસો !—દુષ્ટ ભાઈએ મારી નાંખાવ્યા ! પછી જ્યાં એ બે ભાઈઓને મારી નાંખેલા, ત્યાં આગળ તેમના નામથી એક મન્દિર બાંધ્યું.

ત્યારથી અહિં આગળ દર વરસે મોટો મેળો ભરાય છે. મુલક મુલકથી લોકો આવે. ટાળેટાળાં. સૌ એ બે ભાઈઓને વંદન કરવા માટે આવે. પેલાં બે બાકારાં જુએ. તેમને વંદન કરે અને નિર્દોષ રીતે માર્યા જનારા એ બે ભાઈઓની વાત સંભારે અને માથું નમાવે.

તમે માંડલે જાઓ ત્યારે એ બાકારાં જોવા જજો. સુદાન્યને પેગોડે જજો. એક ફુલપાંતરી લેતા જજો ને તમેય એ બે ભાઈઓનું બલિદાન સંભારી એ ફુલ તેમના મન્દિરમાં મૂકી આવજો.

(૩)

ગુરુ નાનકૃષ્ણ

છોકરો ભારે જખરો. એને
ઠીક લાગે તેજ કરે. બીજની
સાથે બહુ ન લખે. બીજનું જોઈ
તેમ તેમ કરવાની એને હોંશ
જરા નહિ. ઠીક લાગે તો કરે.
પણ ઠીક ન લાગે ત્યારે પોતે
જમ ધારે તેમજ કરે. પછી છોને
બીજએ વાતો કરતા. છોને બી-
જએ કૃથલી કરતા. બીજની
કચકચની એને પરવા નહિ.

ભાઈ સાહેબ ક્ષત્રિ. બ્રાહ્મણની
પેઠે જનોઈ ક્ષત્રિને ખરુંજ. પણ
આ ભાઈએ ચોકખી ના પાડી:
ના રે ના ! જનોઈ કેવી, ને વાત
શી ? જનોઈ લીધે શો દહાડો

વળે ? જનોઈવાળો માણસ હંચો કેવો ને જનોઈ વગરનો
નીચો કેવો ? જનોઈ તો લઢાઈ વધારે. ભગવાન તે વળી
જનોઈથી બંધાતા હશે ? એ તો ભકિતને વશ થાય.

ના રે ના. મારે જનોઈ ન જોઈયે.

મોટા મોટા લોકો એને સમજાવે: અરે ભલા માણસ, આમ શીદને કરે છે ? તારા બાપે જનોઈ પહેરી, તારા દાદાએ પહેરી, ને તું તેમનાથી શાણો નીકળ્યો ? આડો થા માં ને જનોઈ પહેરી દે. લોકો નકામા વાતો કરે છે.

પણ એ લાઈ શાના માને ?

પછી તો એની મા આવી, એને સમજાવવા. ત્યારે લાઈ મુઝાયા. મા કહે તે તરફ કંઈ કાન બીડાય ? માની વાતમાં વાંકુંયે કેમ બોલાય ? એને હા ના કેમ કરાય ? માએ સમજાવટ કરી ને લાઈ માની ગયા. આખરે જનોઈ પહેરી.

(૨)

પણ બીજી બંધી વાત તો ધારે તેજ કરે. લોકો ભલેને એક રીતે કરે. એ તો પોતાની મરજી મુજબજ કરે. લાઈને નવાબને ત્યાં નોકરી મળી. એનું કામ હતું: ખજાનો સાચવવાનું. પૈસા સાચવવા, શ્રીમતી કાગળ સાચવવા ને હિસાબ રાખવો. પણ એમાં ઉઠ્યો વાંધો. થોડા દહાડામાં તો ખજાનાનું તળીયું દેખાયું. નવાબના હજુરીયાને ખબર પડી. તેણે લાગલુંજ નવાબને કહ્યું કે: ખજાનચી લુચ્ચો છે. તપાસ કરો. નવાબે પૂછપરછ કરી, ખજાનચીને ક્યાં કંઈ છાનું હતું ? એણે તો ઘડો

ફેડી નાંખ્યો. નવાબને ખબર પડી કે રાજ મારે ખારણે હજારો ગરીબડાં ભેળા મળે છે, ને ખજાનચીભાઈ બધાને ખોરાકી હુંડાવે છે, કપડાં વહેંચે છે; ખરચ બધો ખજાનામાંથી.

નવાબે કહ્યું: નાનક, આ તે રીતની વાત છે ?

હં ! એ ભાઈતું નામ નાનક. સમજ્યા કે ?
ખજાનચીભાઈતું નામ નાનક.

નવાબ બોલ્યા: આ કેવી રીત ? મેં માફ નાહું તને સોંપ્યું. ને તું તો હુંડાવી દે છે ! કોના હુકમથી ?

નાનક કહે: ભગવાનના હુકમથી. દુનિયાનો માલિક શહેનશાહ તે. તેનો હુકમ છે કે જેને ખાવા ન હોય તેને અનાજ આપો, જેને પહેરવા ન હોય તેને કપડાં આપો.

નવાબે હસીને કહ્યું: પણ આ બધું તો માફ છે—જરાયે અચકાયા વિના નાનક કહે: મને ખબર નહોતી. હું તો સમજું છું કે સર્વ કંઈ એનુંજ છે. આપ પણ તેનાજ છો, હજીર.

નવાબ પાસે જવાબ નહોતો. તે સહેજ હસ્યો, મુગોજ રહ્યો.

નાનકે ભંડારની ચાવી નવાબ પાસે મૂકી. સલામ કરી કહ્યું: આપ ભંડાર સંભાળી લ્યો. હું જઈશ.

નવાબે બહુ કહ્યું, પણ એ માને ? નાનકે નોકરી

છોડી દીધી.

નાનકભાઈ જન્મેલા સારે ઘેર. એનું કુટુંબ આખરુદાર. પરણેલા પણ સારે ઘેર, પૈસાવાળે સાસરે. પણ પોતે પૈસાવાળા સાથે ન ફેરે કે ન હજો. તેઓ રહ્યાં ગુમાની, પોતાની ધૂનમાંજ રહે. નાનકને તેમની સાથે કંઈ ફેરે ? તે તેઓની સાથે ન લજો. તે કંઈ ધોખીને ત્યાં જાય, કંઈ હજમની ખબર પૂછે, કંઈ લુહારની તજવીજ રાખે. નાનક કહે: એ લોકોને બધા નીચા ગણે છે. પણ ભગવાન તો એમનામાંજ વસે છે. ગમે તેવા હોય, પણ પ્રભુ ભજ, તેમાં લીન રહે, તો તેમના જવા બીજા કાણુ ? નાનક એમની સાથેજ ફેરે હરે. તેમને દેર જાય આવે. અરે, તેમની સાથે ખાય સુદ્ધાં. એને કશો વાંધો નહિને ! કેવા ભલા એ નાનકભાઈ !

પણ નાનકની ભલાઈ બીજાને ન ગમે તો ? લોકો વાંધા સાંધા કહે: એહો ! આવા ઉંચા પુણવાળાથી એવા સાથે જમાય ? એમ તો નાતજાત ખગરે. નાનકને તેઓ કહે: અહ્યા, તું એમ કરે છે ને અમે શરમાઈએ છીએ; એવું કર માં.

નાનક કહે: ભાઈ, તમને પૂછે છે કાણુ ? તમે તમારે રહો ગુમાનમાં. મને તમારો ગણશો નહિ. હું તો નજીવો માણસ છું, તમારા જવા મોટા સાથે બેસવાનું

મારું ગળું નહિ. હું મારે રસ્તે. તમે એ વાતજ જવા ઘોને.

પણ તેમનાથી કેમ ઠરાય ? તેમને લાગ્યું કે નાનકે આપણું નાક કાપે છે. ભારે ગુસ્સે થયા. એવો તે એ એ માથાનો થાય ? અમારી કંઈ ગણતરીજ નહિ ? એને ખતાવી આપવું પડશે. નહિ તો દુનિયા ચાલે કેમ ?

મોટા મોટા લોકોએ પાઘડી ચઢાવી. ગયા ગામના જમીનદાર. પાસે. ફરિયાદ કરી. પણ જમીનદારથી ક્યાં કંઈ અબાણ્યું હતું ? એ નાનકને બરાબર આળખે. બાણે કે નાનકે કંઈ માનવનો નથી. એને સબ કરવી સહેલી છે. દુઃખ દેવું એમાં શું ? પણ એ જરાય ચળવાનો નથી. બધું દુઃખ ખમી લેશે. ગુપચુપ ખમશે. છતાં કરશે પોતાનુંજ ધાર્યું.

એણે એક નવો તાકડો રચ્યો. નક્કી કર્યું કે નાનકને જમવા તેડવો. એનું અપમાન કરવું. વખતે એની આંખ ખુલે. અપમાનથી સુધરી થે જાય. બધાએ ત્યાં હાજર રહેવું. બધાએ મળી એને ધૂતઠારવો, ને હડધૂત કરવો. પછી બેઠયે, શું થાય છે ?

આવો તાલ રચ્યો.

નક્કી કરેલો દહાડો આવી પહોંચ્યો. સૌને નોંતરાં દેવાયાં-જમીનદારને ત્યાં જમવા આવજો. ગામનાં બધાંય

સારા સારા માણસને તેડાં હતાં. જમીનદારને ત્યાં સૌ ઉતરી પડ્યા. હોહા ને ધમાલ મચી. જમીનદારનું મોઢું મોઢું ધર પણ ઉભરાઈ ગયું. કાઈ ગાય, કાઈ રમે, કાઈ વાતો કરે. સૌને મન આજ મોજ હતી. આજ તો નાનકને સીધો કરવો હતો ને? એ આવે તો ખરો, એટલે કરીએ એને હડધૂત. સોના ગુમાન ને ગર્વનો પાર નહોતો.

જમવાની વખત થઈ. પણ નાનકભાઈ ક્યાં? એ ન દેખાયા. એટલે સૌ જમવા બેઠા. બધાના મનમાં એમ કે નાનકને ખતાવવું કે જો, તારી કાઈ વાટે જોતું નથી. પણ નાનકભાઈ તો આવ્યા જ નહિ. સૌ ગુંચવાયા; સૌ ચિઢાયા: આટલું બધું ગુમાન? જમીનદારનું નોંતડું ઠેલે ?

જમીનદાર ખળભળી ઉઠ્યો. તુરત હુકમ કર્યો: નાનકને પકડી આણો. જ્યાં હોય ત્યાંથી આણો. તુરત સિપાઈઓ દોડ્યા.

નાનકભાઈ તો બેઠેલા લુહારને ત્યાં. ભજનની રમઝટ ચાલે. ખંજરીયાં મંજરીયાં વાગે. મીઠો મધુર સૂર. અચ્છાં અચ્છાં ભજન. સિપાઈઓ તો સાંભળી ખડાજ થઈ રહ્યા. થોડી વારે હાથ જોડી બોલ્યા: નાનકજી, અમારી સાથે ચાલો. જમીનદારબાપુ બોલાવે છે. તુરતજ ચાલો.

નાનકભાઈ તરત ઉભા થયા. સિપાઈની સાથે નીકળ્યા. આવી પહોંચ્યા, જમીનદારને ત્યાં.

જમીનદાર કહે: કેમ નાનક ! આજ તને અહિં જમવાનું નોંતરું હતું ને. ભૂલી ગયો કે શું ?

સૌએ ધારેલું કે નાનક ખોટાં બહાનાં કાઢશે. જમીનદારનું માન રાખશે ખરો, પણ બહાનું જુઠું શોધશે. પણ નાનક એવું બેલે ?

નાનકે તો તુરત જવાબ દીધો: હું તો આવત. પણ શું કરું ? મારા હોસ્તે આવવા ન દીધો. પોતાને ત્યાંજ મને જમાડ્યો. છાટેજ નહિને ?

એવો કયો તારો હોસ્ત ?

કેમ ? જેની દુકાનમાંથી મને લાવ્યા તે. ફેર લુહાર. હેં ? ફેર લુહાર ? તારો હોસ્ત ?

બધા ખડખડ હસી પડ્યા: છિ: છિ: જેવી સોખત તેવી અસર ! નીચની સોખતે નીચજ થવાય.

નાનક કહે: જેને જેની સાથે પ્રેમ, તેનું અન્ન તેને મીઠું મીઠું લાગે. અમૃત પણ એવું મીઠું ન હોય.

ફરી પાછા બધા હસી ઉઠ્યા. કાઈ કહે: આહોહો ! જેવો અમૃત પીવાવાળો. કાઈ કહે: લુહારનું અમૃત હોય તો રૂપાણું ! એમ ને એમ બધા મશ્કરી કરે. પણ નાનકભાઈ તો શાંત, ધીર, મીઠું હસ્યાંજ કરે.

જમીનદાર કહે: નાનક, સૌની મરજી વિરૂદ્ધ નીચ વરણનાતું ખાવું એ તે વળી ક્યા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે ?

નાનક બોલ્યો: ભગવાનના શાસ્ત્રમાં કાંઈ નીચું જે નથી ને કાંઈ હાંચું જે નથી.

જમીનદાર તપીને બોલ્યો: તારું ભેજું ઠેકાણે છે ? કેટકેટલું નાણું ખરચી, ખટપટ કરી, મેં તારે માટે મિ-જબાની ગોઠવી. ને તું તો જમને પેલા દળદરી, અડવાને નાલાયક, ગંદા લુહારને ઘેર રેટલો ચાવી આવ્યો ! ગાંડો તો નથી થયો ?

બધાએ પોકાર કર્યો: ગાંડો, ગાંડો, ગાંડો ! ગાંડો—દિવાનો ! ગાંડાનાં કંઈ જુદાં ગામ વસે ? ક્યાં અચ્છી અચ્છી પુરણપોળી ને ભજ્યાં ને પકવાન, ને ક્યાં ખજ્યો ઝૂચ્યો સૂકો લૂખો રેટલો ? એવા ખુસાને તો એવાનીજ દોસ્તી હોય—ઘોખા, લુહાર—

નાનક ઠંડે કલેજ કહે: એ લૂખો સૂકો રેટલો તો સાકરથીયે મીઠો હતો—અમૃત જેવો હતો.

સૌ પાછા ખડખડ હસ્યા. એક બોલ્યો: ઝોહોહો ! આ ગામમાં તો અમૃતના વરસાદ પડ્યા. ચાલો પીવા જઈએ. બીજે બોલ્યો: ચાલોરે ભાઈઓ એના ચેલા થઈએ. પધારો ગુરજી ! અમને ચેલા મુંડો, સાધુગમ !

નાનક સહેજ ચિદાયો. તે બોલ્યો: ઠીક, મહેરબાન. જરા

એક કામ કરશો ? ફેરને ત્યાં કાંઈને મોકલી બે રેટલા મંગાવશો ?

મરકરીને ખાતર કાંઈ દોડ્યું. તરત બે રેટલા આવ્યા—ઝડા, જખખડ, બળેલા. લુહારને ત્યાંથી જ લઈ આવ્યા. નાનકડાં મંગાવ્યા છે જાણી તેણે તરત આપ્યા. પોતે ભૂખ્યા રહ્યો. ફેર ભારે ગરીબ હતો. લેવા જનારને બે રેટલા આપી બોલ્યો: નાનકડાં કહીએ કે ખોટું ન લગાડે. બેજ હતા, તે આપ્યા છે.

રેટલા બેઘને બધા કંઈ હસે, કંઈ હસે.

જમીનદારે હુકમ કર્યો: જઈને ઘરમાંથી પૂરી લઈ આવો.

તુરત રૂપાની થાળીમાં હલકી હલકી કુલકાપુરી આવી. નાનકે એક વાર રેટલા તરફ જોયું. પછી પૂરી તરફ જોયું. એની આંખો ભીની થઈ. એનું હૈયું ભારે દામળ. એ વિચારી રહ્યો: અહાહા ! ફેર કેટલો ગરીબ ! ભૂખા રહીનેય એણે રેટલા મોકલ્યા—મારે ખાતર !

મોટેથી કહ્યું: સાહેબો, કંઈ નહિ, કંઈ નહિ ! આ રેટલા આગળ એ પૂરી શી વિસાતમાં ?

બધાએ તેના ચાળા પાડ્યા: અહાહા ! શી વિસાતમાં ? શી વિસાતમાં ? નાનક, આટલા દહાડા આંધળો હતો ! હા, ખરેજ, આંધળો હતો. હવે આંખ આવી. પ્રે-

મીના રોટલો ગુમાનીના પકવાન કરતાં મીઠો છે.

હાસ્તો !—બધાયે ઠેકડી કરી.

એએએમ !—જુઓ—

બોલી નાનકે જમણા હાથમાં રોટલાનો ટુકડો લીધો. ડાબા હાથમાં બે ત્રણ પૂરી લીધી. હાથથી બંનેને મચડી મસળી નીચોવ્યાં. શો ગજબ ! રોટલામાંથી દૂધની ધારા છૂટી ! પૂરીમાંથી ભગભગ લોહી વરસ્યું !

બધાં આભાં થઇને જોઇજ રહ્યાં. નાનક બોલ્યા : જોઓ બીજને કનડી, તેમનું લોહી ચૂસી મઝા કરે છે, તેનું અનાજ ખાવા લાયક નથી. તમારા હૈયામાં ગુમાન ભર્યું છે. તમારી મિજબાની એ ગુમાનમાંથી નીપજી. પણ દુઃખિયારાનો આ રોટલો પ્રેમભર્યો છે. એના અંતરમાં પ્રેમ છે, દયા છે. જુઓ, એના અનાજમાં કેવું અમૃત છે !

એ હતા શ્રી નાનકગુરુ, જેમણે શીખ ધર્મની સ્થાપના કરી. સારું પંજાબ એમના ચેલા રૂપે થયું. શીખ ધર્મ દુનિયાનો એક અચ્છો ધર્મ ગણાયો. શીખ પ્રજા જેવી વીર પ્રજા જૂજ હશે. એમના ધર્મમાં સમાનતા છે, સંપ છે, દેશ પ્રત્યેની લાગણી છે, શૂરાતન છે.

એ બધું શીખવનાર મૂળ ઠાણુ ?

નાનક ગુરુ—આ નાનક ગુરુ, જે સૌને સરખાં માને, દુઃખિયાનોજ જે સાથ કરે.

મુર્શિદાબાદ જાણીતું શહેર છે. બંગાળના નવાબોની રાજધાની ત્યાં હતી. ત્યાં ઉદ્યોગ હુન્નર પણ તે વેળા ધણા. અત્યારેય એ નગર મોટું છે.

(૪)

જલિમ-મેદાન

ત્યાંથી થોડે દૂર ગિરિયા નામે ગામ છે. આ ગામ નાનકડું છે. આસપાસ મોટાં મોટાં ચોગાન છે. પાસેથીજ ગંગા નદી ખળખળ વહે છે. ઠંડક તો કહે માફ નામ. કુદરત ત્યાં ખરેખરી ખીલી ઉઠે છે. જગા ભારે રજિયામણી છે. આહજ એક મેદાનને જલિમસિંહનું મેદાન કહીને લોકો ઓળખે છે. એ મેદાન

જલિમ-મેદાન કેમ કહેવાય છે ? જાણવું છે ? હવે, એ વાત સાંભળો.

બંગાળમાં નવાબ, સરકારાઝખાં રાજ કરે. નવાબ ભલો

હતો. એના દરબારમાં ઘણા શૂરવીર પુરૂષો હતા. સૌને એ યોગ્ય દરજ્જે આપે. સૌની એ ખરાખર કદર કરે. રાજપૂતો પણ એને ત્યાં નોકરીમાં ખરા.

ખુદ એનો સેનાપતિજ રાજપૂત ને ! નામ એનું વિજયસિંહ. વિજયસિંહ સાચો રાજપૂત. ભારે શૂરવીર. જાણે જંગલનો સિંહ. તલવાર ચલાવવામાં એનો જોટો ન મળે. નિમકહલાલી તો એનીજ. વિજયસિંહે ઘણીય વાર યુદ્ધના મેદાનમાં નવાખ સરકરાજને મરતો મરતો ખચાવેલો.

આ વિજયસિંહને એક છોકરો હતો. એનુંજ નામ જલિમ. જુલિમ ભારે દેખાવડો. શરીરે ખૂબ મજબૂત. ગોળ રહેરો, મોટી કાળી આંખો. એ આંખોમાં નરમાશ પણ એટલી ને શૂરાતનની તીખાશ પણ તેટલી. જલિમ કાઠનો ટુંકારો ન સાંભળે.

પણ જલિમનો જનમ ભારે દુઃખમાં થયેલો તે વેળા વિજયસિંહ સેનાપતિ નહોતો. રખડતો ભિખારી હતો. બીજની મહેરબાની લે તો એનું દુઃખ તુરત દૂર થાય. પણ એમ મહેરબાની લે તો એ વિજયસિંહ શાનો ! અપવાસે લલે મરું, પણ માથું કેમ નમાવું ?

એની વડુ પણ એની સાથે હતી. એની સાથે એના જટલાંજ દુઃખ તે ખમે. સહવાર સાંજ મળી માંડ

મુઠ્ઠી અનાજ તેમને મળે. એમ ને એમ તેઓ ચલાવે.

એક વાર તો બે દહાડા સુધી કાંઈએ ન મળ્યું. ભૂખે પેટ ને ખરે એક થયાં. વિજયસિંહની વહુ માંદી પડી. પણ દવાયે ક્યાં ને ઓસડે ક્યાં ? ખોરાકનાંજ કાંકાં તો ! અઘોર જંગલમાં ભૂખે દુઃખે એ મરણ પામી. વિજયસિંહ એને ત્યાં ને ત્યાં ખાળી ખૂખ રડ્યો. પણ તેથી શું ? છોકરાને જોઈ જોઈ મન વાળ્યું.

ખાળક જલિમને લઈ વિજયસિંહ દેશદેશાવર કર્યો. બહુ બહુ દુઃખ લોગવ્યાં. એ સૌમાં જલિમજ તેનો સાથી. જલિમ પણ એમ ને એમ જોરાવર બન્યો. એટલોજ શૂરો, એટલોજ ટેકીલો બન્યો. ખાળપણમાંજ એ જાણે જખરો થોદ્ધો બન્યો. બચપણથીજ એ પોતાની જાતિ તથા પોતાના દેશ માટે જન આપવાનું સમજ્યો.

પણ વિજયસિંહ આખરે બીજો લાલ ન પામ્યો. દીકરા તરફ જોઈ એણે નવાબનું સેનાપતિપણું સ્વીકાર્યું. નવાબે તેને ભારે માન આપીને રાખ્યો. નવાબ પાસે રહીને વિજયસિંહે જલિમને ખૂબ તૈયાર કર્યો. સ્વમાનને માટે સ્વપ્રાણ તજવા તેને આતુર બનાવ્યો.

એવામાં યુદ્ધનું રણશીંગું ફૂંકાયું.

પટણામાં તે વેળા અલિવર્દીખાન નવાબ રાજ કરે. તેને ને સરકારાજખાને મેળ નહિ. અલિવર્દીએ ચઢાઈ કરી.

દેશમાં મહા તોફાન મચી ગયું. સરકરાએ પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું. વિજયસિંહ ઘોડે ચઢ્યો. સાથે જલિમ પણ પોતાની ટફુડીએ બેઠો. પોતાની નાનકડી તલવાર તેણે ઢેઢ પર બાંધી ને હરખભેર એ લઢવા નીકળ્યો.

યુદ્ધ જોશભેર ચાલ્યું. બન્ને લશ્કર ગિરિયાના મેદાનમાં અથડાયાં. ખણુણ ખણુણ ખણુ તલવારો ચાલી. બન્નેકોના ભડાકા થયા. જલિમ પણ બાપ જોડે રહીને ધ્રુમતો હતો. એ નાનકડા નરનું શૂરાતન અજબ હતું. સૌ તે જોઈને ચકિત થતા. એની ટફુડીને ફલંગ ભરાવતો એ દુશ્મનને વાઢતો હતો.

પણ વિજયસિંહનું તો એ છેલ્લુંજ યુદ્ધ હતું. એને પુષ્કળ ધા થયા. તોયે એ ઝૂઝ્યો જતો. પણ એને લાગ્યું કે હવે આ છેલ્લી સલામ છે. યુદ્ધમાં જીત શક્ય નહોતી. સામેનું લશ્કર વધારે જોરાવર હતું. વિજયસિંહે જલિમને પાસે બોલાવ્યો. એને સમજાવી દીધું: આ માફ છેલ્લું યુદ્ધ છે. છેલ્લી સલામ ! પણ દીકરા, મારો દીકરો હોય તો માફ શબ્દ દુશ્મનને હાથ ન જાય, એ જોજો ! જલિમે શિર ઝુકાવ્યું. અને દાડણુ યુદ્ધમાં તલવાર વીંઝતાંય એની આંખમાંથી એક આંસુડું સરી પડ્યું.

સૂરજ બુડવા આવ્યો. આકાશ રાતું ચોળ બન્યું. જમીન પર લોહીની નદી ખળખળ વહેતી હતી. યુદ્ધ

પૂરું થયું હતું. વિજયસિંહ પડ્યો હતો. અલિવર્દીની જીત થઈ હતી.

જલિમે દૂરથી પિતાને તૂટી પડતા જોયા. બીજા લશ્કરીઓને નાસતા જોયા. ભલભલા જીવ બચાવવા ભાગી છૂટ્યા. એક પળ જલિમને પણ નાસવા વિચાર આવ્યો. પણ એટલામાં.—એટલામાં એને બાપનું ફરમાન સાંભળ્યું: મારો દીકરો હોય તો મારી લાશ પરહાય ન જાય.

જલિમ થોડે દૂર ગયો. પોતાનાં હથિયારો એક ઝાડ તળે મૂક્યા. પાસે ફક્ત પોતાની નાનકડી તલવાર રાખી. એ પાછો આવ્યો ત્યારે એના બાપની લાશને—સેનાપતિના ડોકાને—લઈ જવા અલિવર્દીના સિપાઈઓ ધસી આવ્યા હતા. સહેજ એને મોટું થયું હોત, તો ખલાસ! એના બાપનું ડોકું પરહાય જતે. દૂરથી જલિમે આ જોયું ને એ ધસી ગયો. એકલી તલવાર વડે અનેક સિપાઈઓના પર એણે ધા કરવા માંડ્યા. મરણિયો થઈને એ ધૂમ્યો. સિપાઈઓ પણ એ નાનકડા નરતુ શૂરાતન જોઈ રહ્યા—એનો અતૂટ મારો સાંખવો વિકટ બન્યો.

પણ દૂરથી એક જણ એ લડત જોઈ રહ્યો હતો. એ હતો નવાબ અલિવર્દીખાન. એ બધી વાત સમજી ગયો. એણે હુકમ કરી લડત બંધ કરાવી. નાનકડા જલિમ

પર એ ખુશ થઈ ગયો. વીરતાની એને કદર હતી.
વિજયસિંહની સાથને કાઈ ન છેડે એવો એણે હુકમ કર્યો.

અલિવર્દીએ જલિમને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.
એને ધન્યવાદ આપ્યો. એના શૂરાતનનાં વખાણ કર્યાં.

ગંગાને કાંઠે ચન્દનના લાકડાંની ચિતા તૈયાર થઈ.
પ્રાક્ષણેએ મંત્ર લખ્યા. જલિમે ચિતાને આગ મૂકી.
ચિતા ભડભડ સળગી. વિજયસિંહના દેહની પવિત્રતા
અખંડ રહી.

જલિમ આખું જીવન વીર પેઠે જીવ્યો ને વીર
પેઠે એ મર્યો. ગિરિયાના મેદાનમાંનું એનું શૂરાતન કાઈ
ન ભૂલ્યું. આજે એ બાબુના લોકો એને સંભારે છે.
આજે એની વીરતાનાં ગીત ગવાય છે. આજે એ મે-
દાનને જલિમસિંહના મેદાનને નામે લોકો આજીવે છે.
જલિમ મરી ગયો છતાં જલિમ જીવતો છે. શૂરવીર
પુરૂષો હંમેશ અમર રહે છે.

મજૂરનો છોકરો. એનું નામ
પિયારી. પેરીસ શહેરની પાસેના
એક ગામમાં રહે.

(૫)

કારમી ફરજ

પિયારી ને પિયારીની વહુ
બંને બિચારાં લલાં, ભોળાં, પ્રે-
માળ. વહુનું નામ ફલોરા. ઘર
લાડુતી રાખેલું. રોજ મજૂરી
કરે. રોજ લાડું ભરે-ઘરનું ને
પેટનું. પછી બચે શું? કંઈ નહિ !

પછી તેમને છોકરાં થયાં.
એક છોકરો ને એક છોકરી.
બંને વરવહુ છોકરાંને જુએ ને
રાજ થાય. પછી વિચાર કર્યોઃ
હવે લાડુતી ઘર ન ફાવે. ચાલેને
જાતે એકાદ ઘર ખાંધી લઈએ.

ભલેને ગમે એવું નાનું-નબળું, તોયે પોતીકું તો ખરું ને!
ત્યાં રહેવું, ને ત્યાં ખાવું ને પીવું! બસ મજા !

પણ કમાણી તો બધી ખરચાઈ જાય. ઘર ક્યાંથી

ખાંધું ? બનેએ વધારે મહેનત કરવાનું નક્કી કર્યું. ફ્લોરાએ સાવરણીઓ ખનાવવા માંડી. પિયારીએ પણ વધારે કામ લીધું. ઘરમાં કસર કરવા માંડી. પૈસા ખચાવવા માંડ્યા. ઘર તો જોઈએજને ?

એમ રકમ ભેગી થઈ. થોડી જમીન લીધી ને ધીમે ધીમે નાનકડું ઘર ખાંધું. ઝુંપડો જેવું, પણ કેવું ચક્રચકાટ ! આસપાસ થોડી જમીન, તેમાં શાકભાજી ને કંઈક ફળ રોપ્યાં—કેઈ કેઈ ફુલ પણ ખરાં ! આમ ઝાડ-પાલાની વચ્ચે તેમનું નાનકડું ઘર અજબ રૂપાળું દેખાય.

ઘણે દહાડે પિયારી રાજી થયો. નવા ઘરમાં સૌ આવ્યાં. છોકરો છોકરી હવે મોટાં થયાં છે. કુદે, નાચે, હસે ને રમે. એમના કિલકિલાટ વડે પિયારીની ઝુંપડી જાણે હસી હસી રહે. મા ફ્લોરાને શેર લોહી ચઢે. આખો દહાડો વૈતરું કરે, પણ ઘેર ખચ્યાને જુએ એટલે થાક ઉતરી જાય.

પણ એ સુખ ઝાઝું ન રહ્યું. દેશ પર બહારની ચઢાઈ આવી. એ તો ફ્રાન્સ, ને તે પર ચઢાઈ જર્મનીની. હોહાકાર મચી ગયો. એા હાર્યા એા હાર્યા થઈ ગયું. દેશના જુવાનો તૈયાર થઈ ગયા. ખસ, દેશને બચાવો. જેને લડતાં આવડે એ સૌ કેઈ લડવા ધાયા. રાજ તરફથી હુકમ નીકળ્યો : જંગ લડતાં શીખ્યા છે તે સૌએ

આવવું. પિયારી પર પણ કાગળ આવ્યો. પિયારી શી-
ખેલો હતો. તોપ એને સરસ ફેડતાં આવડે. પિયારીને
જવાનું આવ્યું.

તે દહારો આવ્યો. પિયારીનાં આંસુ માતાં નહોતાં.
ફોરોની છાતી ફટફટ થતી હતી. બચ્ચાંને ચૂમી
ચૂમીને નિસાસા મૂકી પિયારી ગયો.

ને પછી ?

પછી તો પિયારીનું એ ગામ જર્મનોને હાથ ગયું.
ગામડીઆઓ ધરખાર છોડી નાઠા—ન ગઈ ફક્ત ફોરો,
ને ન તેનાં છોકરાં. પોતાનાં પ્યારાં બચ્ચાંને છાતીએ
બઝાડી, પિયારીને સંભારતી તે તો પોતાના ધરમાંજ રહી.

બીજી બાબુ દેશના સેનાપતિનું લશ્કર ધાયું. ગામ-
ડાની પાસે આવ્યું. જોયું તો ગામ જર્મનોના હાથમાં
છે. સેનાપતિએ હુકમ દીધો: આ ગામને જમીનદોસ્ત
કરો. દુશ્મનના હાથમાં એમાંની માલમિલકત શા માટે જવા
દેવી ? બધાં ધર પાડી નાંખો. તોપોનો મારો શરૂ કરો.

રોજ ધમાધમ ગોળાઓ છોડવાનું શરૂ થયું. ગામડું
જમીનદોસ્ત થવા લાગ્યું.

એવે એક દહારે પિયારી તોપ પાસે ઉભો છે; હુકમની
રાહ જુએ છે. સેનાપતિ આવ્યા. દૂરબીન કાઢીને નજર
માંડી. જોઈને તુરત કહે છે: પિયારી, પેલો પુલ જોયો કે ?

પિયારી બોલ્યોઃ હા.

અચ્છા, તેની ડાબી બાજુ પેલું ઘર ? લાલ છાપ-
રાવાળું—જેયું ?

પિયારીનું મ્હોં પડી ગયું, ઘોળું ફક્ક થઈ ગયું.
પણ એ બોલ્યોઃ હા, હજુર, દેખાય છે.

નક્કી જર્મનોએ એમાં અહીં ઝમાવ્યો હશે. છોડ
એક જખરદસ્ત ગોળો !

એ લંચકર કકડતી ઠંડીમાં પણ પિયારીને કપાળે
પરસેવો છૂટ્યો. તેના હાથ ધ્રુજવા લાગ્યા. પણ શું કરે ?
હુકમ તો માનવોજ જોઈએ. તેણે ઘોરો ખેંચ્યો. ભમભ-
મમ એક ગોળો છૂટ્યો. આખું ગામ ધૂમાડે ધૂમાડે
છવાઈ ગયું !

થોડી વારે હવા સ્વચ્છ થઈ. સેનાપતિએ દૂરબીન
માંડ્યું. જોઈને બોલ્યોઃ શાખાશ, બેટા શાખાશ ! એકઠે
ગોળે મકાન સાફ ! અરે..... પણ આ શું ?

પિયારીની આંખમાંથી ભગભગભગ આંસુ રેલાતાં ✓
હતાં ! સેનાપતિ ચમકીને બોલ્યોઃ કેમ પિયારી, એ શું ?

ક્ષમા, હજુર ! એ તો મારું જ ઘર. હા—ને એમાંજ
મારી ફોરા, એમાંજ મારાં બચુડાં.....

પિયારીનો જીવહીણો દેહ ત્યાંજ ધરતી પર ઢળી પડ્યો !

અકબર બાદશાહ ભારે ચા-
લાક. ભારે ચતુર. ભારે ઉદાર.
પણ તેને રાજ વધારવાનો લોભ
બહુ. ને લોભ તો પાપનું મૂળ
કહેવાય છે ને ?

(૬)

કિલ્લે અસીરગઢ

બાદશાહે ઉત્તર હિંદ તો
જીતી લીધું. પણ એનો લોભ
માય નાહિ. એટલે નજર ગઈ
દકખણ તરફ.

વિંધ્યાચળ એટલે દકખણનો
દરવાજો. સાતપૂડાના પહાડો પણ
ત્યાંજ આવેલા તો. એ સાત-
પૂડાની તળેટીમાં ખાનદેશનો
જીલ્લો.

ખાનદેશ ભારે રઢિયાળો મુ-
લક છે. કુદરત ત્યાં જાણે હસ્યાં જ કરે છે. પાક પુષ્કળ
થાય. લોકો સુખી, ને શાંત.

એ વેળા ખાનદેશ જીલ્લો બહુ મોટો ગણાય. મધ્ય-

પ્રાંતો પણ એમાંજ આવી જાય. ઠેઠ ખરાણપુરની ગણ-
તરી પણ એમાંજ, હોં !

તે વેળા સુલતાન બહાદુરશાહ ત્યાં રાજ કરે.

વિંધ્યાચળમાં થઈ, સાતપૂડા ભેદી, અકબરનું લશ્કર
ખાનદેશમાં ઉતર્યું. લાખો માણસ, સેંકડો હાથી. હથ-
દળ, પાયદળ, બધાની ખુબ ધમાલ.

ખાનદેશના મેદાનોમાં મોગલ લશ્કરે ધામા નાંખ્યા.

અકબરે બહાદુરશાહને કાસદ મોકલ્લોઃ મારી આણુ
કબુલ કરો. હું દિલ્હીનો બાદશાહ છું. આખું હિંદ મારે
તાબે છે. તમે પણ તાબે થાવ.

બહાદુરશાહની રાજધાની ખરાણપુરમાં. કાસદ ત્યાં
પહોંચ્યો. સુલતાન દરબારમાં બેઠેલો. રૂકો આપ્યો. સુલ-
તાને ફેાડીને વાંચ્યો.

આંખ એની રાતી થઈ. માથું નમાવે તો એ બ-
હાદુરશાહ શેનો ? એ તો બહાદુર (શૂરો) શાહ (રાજ)
હતો ને ?

એણે તો રૂકો ફાડી નાંખ્યો. કાસદને કહ્યુંઃ જ, જ.
કહે તારા બાદશાહને, કે મેદાનમાં પડી જાય. અમે ચૂ-
ડીઓ પહેરી નથી.

સેનાપતિને એણે હુકમ આપ્યોઃ આપણું લશ્કર
તૈયાર કરો. દેશમાં ઢોલ વગડાવો. લશ્કર વધારો. ખાનદેશ

દિલ્હીની તાબેદારી નાહ કયુલે.

આખા જીલ્લામાં મોટી ધમાલ મચી ગઈ. લઢવાની તૈયારી મોટા પાયા પર શરૂ થઈ.

અકબર બાદશાહને ખબર મળી. કાસદે વાત કરી. બાદશાહ તો ઉભો ને ઉભો સળગી ગયો. એક જીલ્લાના નવાબડાની આટલી જુકુર? એનો તોર તો હમણાં ઉતારી દઈશ. એના તે શા ભાર? એક ટુંકમાં ઉરાડી મૂકીશ.

એને એ વાતની ખાતરી હતી. આવાં આવાં રાજ્યો જીત્યાં, તો ખાનદેશ શા હિસાબમાં? મારું લાખોનું લશ્કર, મારી કાળમુખી તોપો, મારા હાથી ને ઘોડા એને પળવારમાં છુંદી નાંખશે.

બરાણપુર(બુરહાનપુર)ને પાધરે મોગલની તોપો ગરજ ઉઠી. ખાનદેશી તોપો પણ મુંગી ન જ રહી. તેણે જવાબ દીધો. લડત ઝામી.

પણ ક્યાં હાથી ને ક્યાં દેડકું? ક્યાં દિલ્હીનું લાખો માણસનું લશ્કર ને ક્યાં ખાનદેશની નાની સેના? બહાદુરશાહ ખુબ લઢ્યો, ખુબ જૂઝ્યો. એનું લશ્કર પણ સારી પેઠે લઢ્યું. તોયે આખરે એની હાર થઈ, નાસવું પડ્યું. બહાદુરશાહ નાઠો—શરણે ન ગયો. મોગલની ગુલામી ન સ્વીકારી. એ જઈને અસીરગઢને કિલ્લે ભરાયો.

કિલ્લો તે એનું નામ. એના જવા કિલ્લા તે વેળા

દુનિયા આખીમાં જુજ હશે—કદાચ નહિજ હોય. સુલતાન હાર્યો—છતાં હાર્યો નહોતો. મોગલોથી આ કિલ્લો તૂટે એમ નહોતું.

ખાનદેશનો એ સૌથી મોટો કિલ્લો. જખરજસ્ત સાતપૂટો પહાડ એ પથરિયા કિલ્લાને જાણે પોતાને માથે રાખી ઉભો રહેલો. દૂરથી જોઈએ તો જાણે એક મોટો રાખ્રસ, માથે કાળીયું ખાંધી પહેરો ભરતો દેખાય. કિલ્લા પર ચઢવું ભારે કપડું. વળી ઉપરથી તોપ ફુંકે પથરા પડે એટલે તો પૂછવું જ શું ?

પણ બાદશાહની જીદ ! એ કંઈ પકડ્યું તે છોટે ? મોગલ લશ્કર કિલ્લાને ઘેરાઈ વળ્યું. પડાવ નાંખી પડ્યું.

અકબર કહેઃ જોઈએ, ઢેટલાક દહાડા ટેક છે ? ખાશે શું ? પીશે શું ? અનાજ હશે એટલું ખાઈ જશે. પછી શું કરશે ?

પણ એ કિલ્લો નહોતો, કિલ્લાનો દાદો હતો ! ચાર ચાર વરસનું તો એમાં અનાજ ભરેલું. પાણી યે પુષ્કળ. ટાઇ વાતે કમી નહિ. બાદશાહ થાકે, પણ કિલ્લો થાકે એમ નહોતું.

ગોળા ફેંક્યા, ભડાકા કર્યા, બહુ યે કર્યું ! એમ ને એમ છ મહિના કાઢ્યા છેવટે બાદશાહ કંટાળ્યો. આ જખરું ભાઈ ! આવો તો કિલ્લો કાઈ ના જોસો !

પણ જીદ ખૂરી ચીજ છે. લોભ પાપનું મૂળ. આખરે બાદશાહે ઠગબાજી કરવાનું ધાર્યું. સમાધાનીનું કહેણ મોકલ્યું. મારે ત્યાં આવો તો મળીબેસીને નિકાલ કરીએ, એમ કહેવડાવ્યું. બહાદુરશાહ ભોળો હતો. તેણે ધાર્યું : હશે, લઢયા કરવાથી શો ફાયદો ? ચાલોને, ઝગડો પતાવીએ.

અકબરે એને સલામત પાછા પહોંચાડવાનું માથે લીધું. બહાદુરશાહ આવ્યો. અકબર લુચ્ચાઈ રમ્યો. બહાદુરશાહને કેદ કરી લીધો. અકબર સમજ્યો : ચાલો, ફાંચ્યા. હવે આખું લશ્કર તાળે થઈ જશે.

પણ ના ! એમ મામલો પતે તેવું નહોતું. બહાદુરનું લશ્કર પણ બહાદુર હતું. તોપચીએ ફીરંગી હતા. તેમણે પોતાનું લૂણ સાર્થક કર્યું. અજબ શૂરાતન બતાવ્યું. કિલ્લો સાચવી રાખ્યો. હવે કિલ્લો અકબરને હાથ કેમ આવે ?

પણ જીહું જીહાને વધારે. બાદશાહ વધારે લુચ્ચો થયો. પૈસા વેચ્યાં. અંદરના સરદારને ફોડ્યો. લાલચુ સરદાર ફુટી ગયો. બાદશાહનું કામ થઈ ગયું. કિલ્લાના બારણાં રાતની વખતે ઉઘડી ગયાં. મારો મારો કરતું મોગલ લશ્કર અંદર પેંહું. થોડી વારમાં તો અકબરનો વાવટો કિલ્લા પર ચઢ્યો.

આમ અકબરે ખાનદેશનું રાજ લીધું ને અસીરગઢ પણ કબજે કર્યો. મોગલ સિપાઈઓએ કિલ્લામાં લુટ ચલાવી. અંદરથી પુષ્કળ ધન હાથ કર્યું.

ને બહાદુરશાહ ? ગરીબ, ભોળો, શૂરો બહાદુરશાહ ! ચોધાર આંસુએ રેતાં એણે દેશને પાડાય જતો જોયો. જ્વાલિયરના કિલ્લામાં અકબરના કેદી તરીકે એણે આખી જીંદગી ગાળી. એનું લશ્કર તો મોગલોએ કાપી નાંખ્યું.

પણ અકબર કમાયો નહોતો. એણે મોટા ટોટા કર્યો. કિલ્લો મેળવ્યો, પણ કીર્તિ ગુમાવી. ઘણાં ઘણાં રાજ્ય એણે જીતેલાં. પણ આવો દગો ન કરેલો. એ બધા પર અહિં પાણી ફેરવ્યું. અસીરગઢમાં એની કીર્તિ ધૂળ મળી.

કંચન જેવી કીર્તિ ગુમાવી અકબર દિલ્લી ગયો. અસીરગઢમાં અકબરે તો નામ બેઠ્યું, પણ બહાદુરશાહનું અમર થયું. તાબેદારીને બદલે એણે જીંદગીભર જલ પસંદ કરી.

ત્રણસો વરસની વાત. બી-
જપુરમાં સુલતાનોનું રાજ ચાલે.
સુલતાન બલા. હિન્દુઓ પણ તે-
મની ચાકરીમાં ધણા. એવા એક
વજીરનું નામ મુરારિ જગદેવ.

(૯)

હાથીનું તોણ

આ મુરારિ જગદેવ ભારે
દયાળુ. ભગત પણ ખરો. દાન
સારી પેઠે કરે. તે જમાનામાં
રાજાઓ પણ દાન ખુબ કરે.
ધણા તો તુલાદાન કરે. એટલે કે
પોતે ત્રાજવને એક પટલે બેસે,
બીજા પક્ષમાં સોનું ચા રૂપું
અથવા મોતી મૂકાવે, અને તે
વડે તોળાય. પછી એ પોતાના
વજન જટલાંજ મોતી કે સોનું

કે રૂપું લુંટાવી દે.

મુરારિ જગદેવને મન થયું કે હું આ તુલાદાનથી
પણ કંઈક આગળ વધું. કંઈક નવું કરું, જેથી માફ નામ

થઈ જાય.

એણે તરફીબ શોધી કાઢી. પોતે એક હાથી પર સવારી કરતો. એણે ધાયું: કાઈએ હાથીની તુલા નથી કરી. લાવને, હું કરું. આ મારા હાથીના ભારોભાર રૂપું દાનમાં આપું. ચાલો, હાથીને તોળવાની ખટપટ કરીએ.

પણ ધાયું એટલે કંઈ થઈ ગયું? હાથીને તોળવો એ કંઈ ખાવાનો ખેલ છે? એવડાં ત્રાજવાં ક્યાંથી લાવવાં? એને તેમાં મૂકવો શી રીતે? એની દાંડી ઝાલે કાણ?

વજીર સાહેબે તો સુલતાનની કચેરીમાં સવાલ રજુ કર્યો: મારે હાથીતુલાનું દાન કરવું છે; તો મારા હાથીને તોળી આપો. કાંઈ પણ રીતે યુક્તિ શોધો. બુદ્ધિ લડાવો.

પંડિત કાજીઓ વિચારવા પડ્યા. માથું ખજવાળવા લાગ્યા. શાસ્ત્રીઓ વિમાસણમાં પડ્યા. હાથો તોળવાનું ત્રાજવું બનાવવું કેવી રીતે?

કાઈને કંઈ સૂઝયું નહિ.

તે વેળા શાહજી પણ એજ દરબારમાં નોકર. બીબા-પુર સુલતાનની હજુરમાં એ કામ કરે. શાહજીને તો સૌ આજખે. જગમસદૂર શિવાજીના બાપને તે વળી કાંઈ ભૂલતું હશે?

શાહજીને અને જગદેવને સાડું બને. જગદેવે પોતાની વાત શાહજીને કહી. તે પરથી એ કહે: ઠીક છે. વિચાર

કરીને કહીશ. કંઈક જુક્તિ લડાવું ત્યારે મારું નામ શાહજી.

પછી તો ભાઈ વિચારે વળગ્યા ને એક તરફથીયે શોધ કાઢી.

એક મોટું વહાણ બનાવ્યું ને નદીમાં તરતું મેચ્યું. પછી તેમાં હાથીને ગોઠવ્યો. હાથીને ભારે ભારે વહાણ અંદર નીચું પડ્યું. ઉપરથી કંઈ જવું તેવું દબાણ હતું? હવે શાહજીએ શી જુક્તિ કરી તે જુઓ. હાથીના ભારથી વહાણ ફેટલું નીચું ગયું એ માપવા એણે વહાણની ખાબુ પર ખરાખર પાણીની સપાટી આગળ નિશાની કરી લીધી.

પછી હાથીને કાઢી લીધો. વહાણ ખાલી પડતાં હંચું આવ્યું. એટલે ભાઈએ હુકમ કર્યો: હવે એમાં મોટા મોટા પથર નાંખો. પુષ્કળ પથર નાંખો. વહાણને નીચું પડવા ઘો. પણ પેલી નિશાની ડૂબી ન જાય, તે જોજો હં! એ નિશાની સપાટીને અડે એટલાજ પથરા નાંખો. તે અડતાંજ અટકી જજો.

એ કામ કંઈ અઘરું હતું? નોકરો ઝપાટાસેર પથરા નાંખવા લાગ્યા. થોડી વારે પેલી નિશાની પાણીને અડવા લાગી. બસ, પથરા નાંખવાનું બંધ થયું.

તે પછી હુકમ કર્યો: બસ, હવે એ પથરોને બહાર કાઢી તોળી નાંખો. એ જ હાથીનું તોલ.

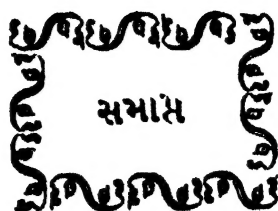
કટકે કટકે પત્થરોને તોળી કાઢ્યા ને સરવાળો કર્યો.
ઢાણુ કહે, કે હાથીનું વજન એટલું ન હોય ? બરાબર
એટલુંજ. વાત દેખીતી હતી.

આમ વજર મુરારિ જગદેવનું ધાયું કામ થયું.
હાથીનું વજન થયું. ને તેટલું રૂપું દાનમાં અપાયું.

જ્યાં આવી રીતે વજન થયું એ ગામનું નામ
નગરગામ હતું. પૂનાથી ફક્ત આઠ ઢાશ દૂર, ઈશાન
ખુણા તરફ.

પણ નગરગામનું નામ એ દિવસથી બદલાઈ ગયું.
શાહજીએ જ નવું નામ પાડ્યું. નગરગામ મટી એ તુલાપુર
થયું.

કહો, શાહજી કેવો જુક્તિવાળો ? ને એનો દીકરો
શિવાજી ઉસ્તાદ નીકળે એમાં શી નવાઈ ? બાપ તેવા
બેટા, એવી કહેવતજ છેને ?

પ્રત્યેક કુમારે વાંચવા લાયક

શ્રી હાંડ નો ભેદ

સાહસનાં શૂરાતનથી ભરપૂર આ નવલકથા એકેએક શાળાના પુરતકાક્ષયમાં રાખવા લાયક છે. જુનાગઢના દાકતર પ્રતાપરાય અને તેના સોગમી બહાદુરસિંહ એક અજબ જોવો ગ્રંથ મેળવવા ચીન ગયા હતા અને ત્યાં જીવસટોસટનાં પરાક્રમો કરીને અત્યંત સંકટોમાંથી પસાર થઈને સફળતા મેળવી પાછા ફર્યા હતા. તેની કહાણી પ્રત્યેક જુવાનની નસો-નસમાં શૂરાતન અને જોમ ઉછળાવે તેવી છે. સૈરાયટ્ટ પત્રે આ પુસ્તક વાંચવાની ખાસ દરેક જુવાનને ભલામણ કરી છે. કેમકે એ એક નવીજ શૈલીની વાર્તા છે. ગુજરાતી ભાષામાં આટલાં સરળ નિર્દોષ અને પ્રેરક તત્વોવાળી નવલકથાઓ જૂજ હશે. ચીન દેશમાંના બૈદ્ધ મઠોની પાછળ કેવી રહસ્યમય ગુંથણી રહેલી છે, તેનું એમાં સાચેસાચું દિગ્દર્શન થાય છે. નાનાં મોટાં સૌ કોઈને એ વાંચતાં રસ પડશે.

પાકું પુકું, સોનેરી નામ, ચાર ચિત્રો અને મોટાં કદના ૩૦૦ પાનાંના પ્રમાણમાં કિંમત રૂપિયા સાડા ત્રણ રાખવામાં આવી છે. પોસ્ટેજ આઠ આના લાગે છે. ભાગ બીજો કિંમત રૂપિયા બે.

એ તેમજ અમારાં બીજાં તમામ પુસ્તકો તેમજ બાળસાહિત્યનાં પુષ્પો મુંબાઈના બધાં બુકસેલરો ઉપરાંત વડોદરા, રાજકોટ, ભરૂચ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોના બુકસેલરો પણ વેચે છે. તથા વ્હીલરના રેલ્વે સ્ટેશન પરના સ્ટૅલ પરથી પણ મળશે.

ગાંડીવ

गां
डी
व
अष्ट
भा
ण
सा
डि
त्य

